

OSMANLI İLMİYE TARİKİNDE “PÂYE”Lİ TÂYİNLER YAHUT DEVLETTE KAZANÇ KAPISI

FAHRİ UNAN*

Osmanlı Devleti'nin *ilmiye teşkilatı*, şimdiki kadar muhtelif cihetlerden tedkik mevzû edilmiş ve konuyla ilgili olarak çeşitli yayınlar yapılmış bulunmasına¹ bu hususta bazen ilmî kriterleri aşarak subjektif duyguların da işe karışması yüzünden lehte ve aleyhte birtakım görüşler ileri sürülmesine rağmen, altı yüzyıllı mütecâviz târihi geçmişi bulunan böyle bir teşkilatın, hala incelenmeyi ve araştırılmayı bekleyen pek çok karanlık veya yeterince aydınlanmamış yönü bulunmaktadır. Binaenaleyh, bu tür meselelerin tamamını böyle bir yazıda ele almak mümkün olmadığı için, burada daha ziyâde tek bir konu üzerinde durmak istiyoruz: Bilhassa XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe artan bir şekilde ortaya çıkan *pâyeler* ve bu çıkışın arkasında yatan siyâsî, sosyal ve kültürel âmilleri.

Pâye nedir, bu kelime ile neyi kastediyoruz? Şemseddin Sâmî merhumun lügatinde söz konusu kelimeye: “1. *rütbe, mertebe, câh ve mansıb derecesi*. 2. *tarik-i ilmî ashâbına verilen rütbe*.” karşılığı verilmiştir. Ancak -kelimenin bu manaları da bulunmakla birlikte- bizim burada sözünü ettiğimiz *pâye*, bu manaların birzıccık dışında mütâlâa edilmesi gereken bir konuyla ilgilidir. Görünüşe göre, bu manalardan ikincisi, kelimenin bizzat ifade ettiği bir hu-

* Yrd. Doç. Dr. H.Ü. Ed. Fak. Tarih Bölümü.

¹ Bu yayınlar cümlesinden olmak üzere bkz. Ârif Beğ, “Devlet-i Osmâniyenin Te’essüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulemâ”, *Dâru'l-fünûn Edebiyat Fak. Mec.*, İstanbul 1332, s. 137-144; Muallim Emin Beğ, “Târihçe-i Tarîk-ı Tedrîs”, *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 642-651; O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II (iki cilt bir arada), İstanbul 1977; M. Ş. Yalıtıkaya, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467; A. Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul Üni. Yay., İstanbul 1946; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, 3. baskı, İstanbul 1988; Şehabettin Tekindağ, “Medrese Dönemi”, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi 1973*, İstanbul 1975, s. 3-37; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1976; Hüseyin Atay, “Fatih-Süleymâniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnameler”, *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s. 171-236; aynı yazar, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 1-48.

sus olmayıp, XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ve bizim aşağıda ele alacağımız konu çerçevesinde kelimeye sonradan yüklenmiş olmalıdır. Hemen belirtelim ki, incelenmek istenen konu, görünüş itibarıyla, üzerinde durulan kelimenin -sonradan yüklenmiş bile olsa- mana sınırları içerisinde cereyan etmekle beraber, biz burada esas olarak bu cereyan tarzının arkasında yatan *sosyal* ve *siyasî* hadiseyi; bu hadiseyi doğuran, besleyen ve asırlarca yaşamasına imkân hazırlayan sâikleri anlamaya çalışacağız.

Gerçekten, aşağıda görüleceği üzere, ortada, birtakım *ilmiye tarîki ashâbına* birtakım *rütbelerin* verilmesi hadisesi bulunmaktadır; öte yandan bu rütbe vermelerde Osmanlı ilmiye, adliye ve hukûk düzeni içerisinde -şeklenbir kanunsuzluk da söz konusu değildir. Binâenaleyh, bu konuda resmî muâmelâtın nasıl yürütüldüğü ve bunun kanun nezdindeki durumu üzerinde durmayacağız. Ancak bize öyle geliyor ki, *kitâba uygun* bu uygulamanın ardında, üzerinde ciddi bir şekilde durulması, tedkik edilmesi ve manalandırılması gereken; dahası, varlığı bugüne kadar ulaşan bir *mantık* ve *anlayış* yatmaktadır. Bu anlayış, bize göre, kestirmeden tarif etmek gerekirse, *işe göre adam bulmak* değil, *adam için iş veya kazanç kapısı bulmak* şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu anlayışın Osmanlı siyâsî, idârî ve hukûkî mekanizmaları ile adliye, ilmiye ve maarif teşkilatlarında cereyan eden o kadar bol örneği vardır ki, manzara bir bakıma herkes tarafından kanıksanmış gibidir; dolayısıyla ciddi manada hiç de rahatsızlık duyulmaz. Bu sebeple de söz konusu müesseseler üzerinde çalışanlar tarafından, ekseriyetle basit bir terfi' ve tasvîr konusu olarak görülüp geçilir. Meselâ, Osmanlı *ilmiye teşkilatı* üzerinde -fazla yorumla girmeden- ilk defa derli toplu bilgi veren merhûm Uzunçarşılı, bizim burada sözünü ettiğimiz ve bir sağlıklılık belirtisi olarak göremediğimiz konuyu, daha ziyade *müderrislerin terfi'ileri* çerçevesinde kısaca tasvîr etmekle yetinmektedir².

Bu zarûrî açıklamalardan sonra, meselenin tarihî seyrine geçebiliriz.

Osmanlı Devleti, bilindiği gibi, tarih sahnesine dağılmakta olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin Bizans karşısındaki batı sınırlarında, Söğüt ve çevresinde küçük bir *Uç Beyliği* olarak çıkmıştı. Bu küçük beyliğin istikbâlde dünya siyasetinde oynayacağı rol hususunda, eminiz ki, onun başında bulunanlar da fazla bir şey bilmiyorlardı. Ancak, o sırada Anadolu'da bulunan diğer Türk-

² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 61-63; aynı anlayışın *kadılık* müessesesi ile ilgili yönü hakkında bkz. aynı eser, s. 87-98.

men beyliklerinin aksine, çevresi kendisi gibi Türk ve Müslüman beyliklerle çevrili olmayan ve batısında aleyhinde genişleyebileceği zayıf ve *küfr diyârı* bir Bizans bulunan Osmanlı Beyliği, bu coğrafi, siyasî ve konjonktürel avantajları kullanmasını iyi bildi. Bizans'a yönelik olarak devreye soktuğu *gazâ* ideolojisi ile bir taraftan idaresi altındaki toprakların sınırlarını genişletirken, diğer taraftan öteki Türkmen beyliklerinin insanları nazarında *cihâd* faaliyetleriyle kazandığı *gâziler topluluğu* kimliği ile, bir câzibe merkezi haline geldi. Böylece, Osman Bey'in beyliğın başına geçişinden kısa bir süre sonra, diğer bir deyişle yarım yüzyılı bile bulmayan bir zaman zarfında -Bursa ve İznik gibi büyük ve ehemmiyetli şehirlerin de ele geçirilmesiyle-, bu küçük beylik hızla *devlet olma* yoluna girdi.

Bu küçük beyliğin sınırları içerisinde başlangıçta bir tane bile medrese bulunmuyordu. 1330 (731)'da İznik'te kurulan ve *İznik Orhâniyesi* adıyla da anılacak olan ilk Osmanlı medresesinin³ kuruluşuna kadar, Osmanlı Beyliği'nde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğüne dair elimizde bugün için hemen hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak pek muhtemeldir ki, Anadolu'nun ve İslâm dünyasının medrese bulunmayan diğer yerleşim yerlerinde olduğu gibi, Osmanlı Beyliği topraklarında da, bu hususta câmi ve mescidler mühim bir rol oynuyorlar, hem ibâdet ve hem de -küçük ölçekli de olsa- eğitim ve öğretim mahalli olarak hizmet veriyorlardı. Gerek *kaza* ve gerekse *eğitim-öğretim* faaliyetlerinin yürütülmesinde ihtiyaç duyulan yetişmiş elemanlar ise, pek tabii olarak, Anadolu'nun Konya, Kayseri, Sivas, vs. gibi birer kültür merkezi durumundaki eski büyük Selçuklu şehirlerinde yetişen, fakat buralarda siyasî ve sosyal istikrârın bozulmasıyla huzuru kaçtığı için sığınabileceği emniyetli yerler arayan, bu sebeple Osmanlı topraklarını bir *melce*' ve *me'men* olarak gören insanlar tarafından karşılanıyordu.

Beyliğin, sınırlarını genişleterek hızla büyümeye ve bir *devlet* haline gelmeye başlaması neticesinde bu dış kaynakların yetersiz kalması ve bundan böyle dışarıdan gelecek insanlarla ihtiyacın karşılanamayacağını anlaşılmıştı ki, ilk def'a İznik'te olmak üzere, Osmanlı topraklarında bizzat Osmanlı medreseleri kurulmaya başlandı. Bursa ve Edirne gibi aynı zamanda

³ Sultan Orhan tarafından kurulun bu medreseye, ilk olarak Dâvûd-ı Kayserî (ölm. 751/1351) adlı birisi müderris tayin edilmişti (bkz. Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik (Terceme-i Şakâ'ik; Şakâynk-ı Nu'mâniye ve Zeyilleri*, I, haz. A. Özcan, İstanbul 1989, s. 27; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 1).

yeni devlete *pâyitaht* olan büyük şehirlerde, bizzat sultanlar tarafından peş-peşe medreseler kuruldu⁴.

Osmanlı Devleti'nin ilk bir buçuk asırlık târihi içerisinde, diğer bir deyişle İstanbul'un fethine kadar olan zaman zarfında kurulan medreselerin en önde gelenleri, aynı zamanda bir süre devlete başkentlik de etmiş bulunan İznik, Bursa ve Edirne şehirlerinde ortaya çıkmıştı. Bu şehirlerde kurulan ve kendilerine itibar olunan medreselerin hemen hepsinin sultanlar veya devletin önde gelenleri tarafından te'sis edilmiş olmaları, bunların derecelerini olduğu kadar eğitim ve öğretim politikalarını da doğrudan etkilemiştir. Bu durum eşyanın tabiatına da uygundu. Zîrâ, önde gelen bütün devlet adamları ve müesseseleri başkentte bulunuyordu; dolayısıyla *beylikten devlete* dönüşmekte olan ve gün geçtikçe daha *merkeziyetçi bir yönetim anlayışının* hâkim olmaya başladığı bir siyasi mekanizma içerisinde yetişen insanların ikbâl ve istikbâl ümitleri, ancak buralarda -ellerinde devlet imkânları bulunanlara hizmet ve sadâkat arzının doğrudan ve kolayca yapılabileceği başkentlerde- gerçekleşme imkânı bulabilirdi.

Gerçekten, bu siyasî yapı medreselerin itibar kazanmalarında veya kaybetmelerinde o kadar etkiliydi ki, bir süre başkentlik eden bir şehirdeki medreseler, istikbâlini *devlet kapısında* ve dolayısıyla *ilmiye tarîkinde* görenlerin koşuştukları câzibe merkezleri olurken, başkentün değişmesi ve yeni başkentte yeni medreselerin açılması ile, eski başkentün itibarlı medreseleri otomatik olarak itibar kaybına uğramakta ve ikinci sıraya düşmekte idiler. Nitekim, önceleri İznik medresesi önde gelen Osmanlı medresesi iken, Bursa'nın alınması ve burada yeni medreselerin kurulması ile bu önceliğini Bursa medreselerine kaptıracak; Edirne'nin başkent olması ve burada yeni medreselerin açılması ile aynı şey Bursa medreselerinin başına gelecekti. İstanbul'un fethinin ardından, bu nihâî ve daimî başkentte kurulan yeni medreseler ise, bundan böyle Edirne'deki medreseleri geri plâna itecektir.

İstanbul'un fethini müteâkıp Osmanlı Devleti'nin *cihân-şümûl bir imparatorluk* hâline geldiği; fethin ardından Fâtihten Sultan Mehmed'in önderliğinde siyasî, içtimâî, iktisadî, askerî, adli-hukukî sahalarda ve bilhassa maarif alanında girişilen yeni düzenlemelerle *beylikten devlete ve devletten imparatorluğa* giden yolun ehemmiyetli ölçüde tamamlandığı bugün herkes tara-

⁴ Bu medreselerle ilgili derli toplu bilgi almak için bkz. Baltacı, a.g.e., s. 15; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 1984, s. 5-16; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 1-2.

findan kabûl edilen tarihî bir vâkıdır⁵. Fatih, devlet teşkilatını yeniden tanzîm cümlesinden olmak üzere, medrese teşkilatını da gözden geçirmiş ve bu sırada mevcut medreseler kendi aralarında bir tasnîfe ve derecelendirilmeye tâbi tutulmuştu: Buna göre, en alt seviyede *Yirmili* (müderrislerine günlük 20 akçe ücret ödenen) medreseler bulunuyor, onların üzerlerinde sırasıyla *Yırmi-beşli* (müderrislerine günlük 25 akçe ödenen medreseler), *Otuzlu* (müderrislerine günlük 30 akçe ödenen medreseler), *Kırklı* (müderrislerine günlük 40 akçe ücret ödenen medreseler) ve *Ellili* (müderrislerine günlük 50 akçe ücret ödenen medreseler) medreseler yer alıyordu⁶. *Ellili* medreseler kendi aralarında *Hâriç* ve *Dâhil* olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bunlardan *Hâriç* medreseleri, umûmiyetle devlet erkânı tarafından kurulmuş bulunan medreseler idi. *Dâhil* medreseleri ise, daha ziyâde Osmanlı pâdişahlarıyla şehzâdeler, vâlîde sultanlar, hanım sultanlar ve pâdişah kızları tarafından kurulmuş medreselerdi. Fâtih'in Teşkilât Kânunnâmesine göre, bu medrese derecelenmesinin en üstünde, kendisi de bir *Dâhil* medresesi olan *Sahn* medreseleri (= *medâris-i 'âliye*) yer alıyordu⁷. Fatih döneminde yegâne *Altmışlı* medrese, Ayasofya medresesi idi⁸. Ancak, Ayasofya medresesinin *Altmışlı* medrese oluşu mutlak ve değişmez değildi; meselâ bu medreseye müderris tâyin edilen ünlü Türkistanlı Âlim Ali Kuşçu'ya Fâtih tarafından günlük 200 akçe ücret tahsis olunmuştu⁹.

Osmanlı medreselerinin bu şekildeki tasnîfi ve itibar derecelenmeleri XVI. yüzyılın ikinci yarısına, yani Süleymâniye medreselerinin kuruluşuna kadar olduğu gibi devam etti. Süleymâniye medreselerinin kurulması ve bu medreselerin bânîsinin zamanın hükümdarı olması hasebiyle, önceki dönemlerde inşa olunmuş bulunan medreseler, ister istemez bir itibar kaybına uğradılar; bu arada *Sahn* medreseleri de eski üstünlüklerini bir ölçüde kaybettiler¹⁰. Uygulamadaki yerlerini korumalarına ve eğitim faaliyetlerini de-

⁵ Konuyla ilgili olarak bkz. Halil İnalçık, "Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'un Fethi ve İmparatorluk", *Türk Kültürü* (Ankara 1964), Sayı 20, s. 8-13; aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 979; kezâ, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, VII (1979), s. 534.

⁶ Bu tasnif, Fatih'in meşhûr Teşkilât Kânunnâmesi'nde de bulunmaktadır; bkz. Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İst. Üni. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, Sayı 33 (Mart 1980-81), İstanbul 1982, s. 39.

⁷ Özcan, a.g.m. aynı yer.

⁸ Baltacı, a.g.e. s. 47 dipnot 16; 475.

⁹ Mecdî, a.g.e. s. 183; Ünver, a.g.e., s. 10; Baltacı, a.g.e. s. 47 dipnot 16; 476.

¹⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 58.

vam ettirmelerine rağmen, XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonraki medrese tasnifinde, *Kırklı* medreseler de dahil, dereceleri düşük görülen medreseler ekseriyetle yer almazlar. Bu yeni tasnife göre, medreseler esâs olarak *İbtidâ-i Hâriç*, *Hareket-i Hâriç*, *İbtidâ-i Dâhil*, *Hareket-i Dâhil*, *Mûsıla-i Sahn*, *Sahn-ı Semân*, *İbtidâ-i Altmışlı*, *Hareket-i Altmışlı*, *Mûsıla-i Süleymâniye*, *Süleymâniye*, *Hâmise-i Süleymâniye*, *Dâru'l-hadîs (-i Süleymâniye)* olmak üzere 12 sınıfa ayrılmıştı ki, bu tasnif XIX. yüzyılın sonlarına kadar devâm edecektir¹¹.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan yeni medrese tasnifi ve derecelenmesi, aynı zamanda medrese sayısının ve buralarda ders veren ulemanın artması ile de yakından ilgilidir. Aşağıda kısaca hulasa olunacak olan mülahazalar, medreseleri sıkı bir denetim altında bulundurma ihtiyacı hisseden devleti, yeni arayışlara itecek ve böylece *ilmiye tarîki* ile ilgili olarak o zamana kadar pek görülmeyen yeni uygulamalar ortaya çıkacaktır. Bu uygulamaların en dikkati çeken husûsiyeti, müderrislerin *hareketleri*¹² esnasında terfi' imkânının bulunmadığı bir sırada devreye sokulmuş olmasıdır¹³. Böylece, mesela *Sahn* müderrisliğine gelmesi arzûlanan birisine, *Sahn* medreselerinde münhal kadro bulunmaması durumunda, *Sahn* dışındaki bir medresenin *hükmen Sahn* farz edilerek tevcih olunması yoluna gidilmiştir. Artık, *ilmiye sınıfına* mensup kişilerin yükselebilmeleri veya yükseltilebilmeleri için üst medreselerde münhal kadroların ortaya çıkmasına gerek kalmıyordu. Bu uygulama, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren gittikçe artan bir şekilde, medrese tabakalanması içerisindeki bütün kategorilere teşmil olundu. Müderrislerin yükselmelerine veya yükseltilmelerine lüzum görüldüğünde, bulunduğu medresenin seviyesi düşük bile olsa, burası *hükmen* bir üst basamak medreseden sayılmak suretiyle ihtiyaç karşılanmaya başlandı¹⁴. Ancak, hemen belirtelim ki, aşağıda da ifade olunacağı üzere, bu durum, böyle bir medreseye tâyin edilen müderrisin burada bulunduğu süre için geçerli olacak ve müderris başka bir yere tâyin olunduğu takdirde, söz konusu medrese eski statüsüne döndürülecektir; dolayısıyla bu tür medreselerin statülerinin yükseltilmeleri, müderrislerin şahısları ile doğrudan ilgilidir. Fakat, bu du-

¹¹ Aynı tasnifi XIX. yüzyılın ünlü devlet adamı ve târihçisi Cevdet Paşa da vermektedir; bkz. *Târih-i Cevdet*, I, İstanbul 1309, s. 111.

¹² Osmanlı *ilmiye tarîkinde hareket*, basamaklar hâlinde sıralanan medreseleri, en alt seviyedekinden en üst seviyedekine kadar sırası ile tek tek geçmeğe, diğer bir deyişle mütessesil terfi' sisteminin cereyân şekline denmektedir.

¹³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁴ *A.g.e.*, s. 58.

rumun XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, şahısları da aşarak kalıcı bir mâhiyet arz ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim, yazımızın sonunda yer alan III numaralı ekteki "*Medâris-i Mûsıla-i Sahn, der-Burûsa*" ibâresi, "Bursa'daki Mûsıla-i Sahn medreseleri" mânâsına geliyor; oysa Bursa'da gerçek manada *Mûsıla-i Sahn* medreseleri bulunmamakta idi. Orijinal manada *Mûsıla-i Sahn* medreseleri ise, Fatih'in İstanbul'daki meşhûr külliyesinin bünyesinde yer alan medreselerin ikinci grubunu, *Semâniye (Sahn-ı Semân)* medreselerine talebe hazırlayan *Tetimme* medreselerini ifade ediyordu; esasen *Mûsıla-i Sahn*'ın manası da (*Sahn*'a ulaşturan, götüren) bunu göstermektedir.

Yukarıda, bu tür uygulamalara, müteâkıp yüzyıllardaki kadar yaygın olmamakla birlikte, daha XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlandığını söylemiştik. Bu cümleden olmak üzere, 983 (1575)'te Edirne Halebiye medresesi müderrisi olan Mevlânâ Ya'kûb (ölm. 1002/ 1593), bir süre sonra yerinde "*pâye-i Sahn i'tibâr*" olunmuştu¹⁵. Trablus-Şam kadılığına kadar yükselen Mevlânâ Abdü'l-hamîd (ölm. 998/1589-90), 993 (1585)'te Üç Şerefeli medresesi müderrisi iken önce yerinde "*Sahn-ı hükmi*" kılınmış ve sonra da Edirne Bâyezîdiyyesi müderrisi olmuştu¹⁶. *Salıncak* lakaplı Mevlânâ Rıdvan Efendi (ölm. 1015/1606), 1588 (996)'de Kalender-hâne medresesi müderrisi iken, "*Sahn-ı hükmi*" ile yerinde bırakılmıştı¹⁷. Mevlânâ Mustafa Efendi (ölm. 1016/1607), 1004 (1595)'te Manisa'da Hâtuniye medresesi müderrisi iken "*pâye-i Sahn i'tibârî ile Dâhil rütbesine nâ'il*" olmuştu¹⁸. Mevlânâ İbrâhim Efendi (ölm. 1020/1611), 1003 (1594-95)'te Üsküdar Mehmed Paşa medresesine tâyin edilmiş ve daha sonra aynı yerde "*pâye-i Sahnile terfih*" olunmuştu¹⁹. Kezâ, Mevlânâ Tâcü'd-dîn (ölm. 1020/1611) de 1017 (1608)'de Bursa Molla Yeğen medresesinde müderris iken, aynı şekilde, yerinde "*pâye-i Sahn'a*" terfi' olunmuştu²⁰. Kezâ, 1024 (1615)'te "*Sinân Paşa Dâru'l-hadîsi pâye-i Sahn olup*" Mevlânâ Abdü'l-bâkî (ölm. 1031/1622)'ye verilmişti²¹. "*Kadı-zâde dimekle meşhûr*" Mevlânâ Mehmed Efendi (ölm. 1040/1630-31), 1623 (1033)'te *Hâric* medreseleri arasında bulunan Mahmûd Paşa medresesine "*pâye-i Sahn i'tibârî ile*" müderris tâyin edilmişti; diğer bir deyişle,

¹⁵ Nev'i-zâde Atâyî, *Hadâ'ıku'l-Hakâ'ık fi Tekmileti'ş-Şakâ'ık, I* (Şakâ'ık-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri, 2; haz. A. Özcan), İstanbul 1989, s. 326.

¹⁶ *Ag.e.*, I, s. 310.

¹⁷ *Ag.e.*, II, s. 510.

¹⁸ *Ag.e.*, II, s. 525.

¹⁹ *Ag.e.*, II, s. 539.

²⁰ *Ag.e.*, II, s. 551.

²¹ *Ag.e.*, II, s. 664.

Mahmûd Paşa medresesi *Hâric* iken bu tâyinle *Dahil* oluvermişti²². Bu tür yüzlerce örnek vermek mümkündür.

XVII. yüzyılın başından itibaren bu tür uygulamaların hızla arttığı görülmektedir; bununla birlikte, yüzyılın ilk yarısına ait örnekler²³, aynı yüzyılın ikinci yarısına ait örneklere nisbetle biraz daha azdır. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki örnekler ise, bütün medrese derecelerine teşmil edilebilecek kadar çoğalmakta²⁴ ve gitgide medrese derecelenmeleri ile ilgili olarak yukarıda verdiğimiz tasnif alt-üst olmaktadır. XVI. yüzyılda *Hâric* medreselerinden olan medreselerin, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sık sık *hükmen Sahn*, *İbtidâ-i Altmışlı*, *Mûsıla-i Süleymâniye* sayılmak suretiyle kendilerine müderris tâyin edilmesi ve böylece medreselerin bile klasik pozisyonlarından iki üç basamak yukarı çıkarılması, bu durumun en açık göstergeleri ve artık sıradan işlerdendir. Bu sıradan işlerden birisi de, derecesi yükseltilen bir medresenin, kendisine tâyin edilen müderrisin ya başka bir medreseye veya *kazaya çıkması* ile çoğunlukla derecesinin tekrar eski haline döndürülmesi, diğer bir deyişle rütbesinin tenzil edilmesidir²⁵. Böyle bir uygulama bize, yapılan tâyin muamelelerinin aslında *gayr-i tabii* olduğunu; tâyini gerçekleştirenlerin de bunu bildiklerini, söz konusu yükseltmenin sadece tâyin edilen müderrisi taltif ve tatmîn gayesini güttüğünü göstermektedir. Dolayısıyla bu durumu, başka bir ifade ile “işe adam bulma” değil, “adama iş bulma” olarak görüp değerlendirmek de mümkündür. Öte yandan, söz konusu uygulamaların

²² *Ag.e.* II, s. 744.

²³ Bu döneme âit rastgele seçilmiş örnekler için bkz. Atâyî, *a.g.e.*, I, s. 297, 302, 303, 307, 309, 312, 313, 314, 320; II, s. 390, 392, 395, 399, 529, 533, 536, 540, 542, 544, 557, 561, 564, 567, 568, 569, 570, 593, 629, 646, 648, 663, 664, 701, 722, 744 ve daha pek çok örnek...

²⁴ Bu döneme âit olmak üzere, Osmanlı biyografi yazarlarından Şeyhî Mehmed Efendi yüzlerce örnek vermektedir; bkz. *Vekâyi’u’l-Fuzalâ*, (*Şakâ’ıku’n-Nu’mâniyye ve Zeyilleri*; haz. A. Özcan), I, İstanbul 1989, s. 16, 44, 208, 211, 245, 246, 249, 270, 271, 293, 300, 302, 304, 309, 312, 314, 318, 319, 321, 322, 326, 329, 331; kezâ II, s. 7, 8, 11, 15, 19, 20, 21, 28, 30, 31, 33, 34, 60, 63, 66, 71, 73, 79, 119, 123, 124, 125...; kezâ III, s. 487, 488, 489, 494, 497, 498, 499, 501, 504, 505, 506, 510, 512, 513, ve yüzlercesi.

²⁵ Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 59-60, 62-63. Uzunçarşılı'nın verdiği bilgilere göre (s. 59, dipnot 1), “pâye” olarak verilen medreselerin sayıları zaman içerisinde bir hayli artmıştır. Meselâ, “XVI. asırda Mûsıla-i sahn müderrisliği pek mahdud iken XVII. asırda *Sahn-ı seman* müderrislerinin adedi kırk sekiz [Oysa esâs olarak 8 Sahn medresesi, dolayısıyla gerçek mânâda 8 Sahn müderrisi bulunuyordu. F. U.] ve daha sonra da bir misli artmıştır. 1300 H. (1882 M.) muayyen bir kadrosu olmayarak miktarı artıp eksilen *İbtidâ-i hâriç* müderrisliğinden sonra muayyen kadrosu olan *Hareket-i hâriç* müderrisleri kırk ve *İbtidâ-i dahil* kırk sekiz, *Hareket-i dâhil* müderrisleri otuz iki, *Mûsıla-i Sahn* seksen sekiz, *Sahn-ı seman* sekiz, *İbtidâ-i altmışlı kırk sekiz* ve *Hareket-i altmışlı medreseleri otuz iki idi.*”

-kanunî altyapısı hazırlanmış olsa bile-, başlangıçta hatırı sayılır veya *ilmiye tariki* içinde belirli bir mevki'e gelmiş kişilerle ilgili olarak ortaya çıkması da bunu ortaya koyuyor. Esasen, bu uygulamanın dikkatimizi çekmesi ve bu çalışmaya konu teşkil etmesi de buradan kaynaklanmaktadır. Yüzlerce örnek arasından rastgele seçilen ve aşağıda suretleri verilecek olan değişik dönemlere ait dört vesika, bu uygulamanın XX. yüzyılın başına kadar hiçbir değişikliğe uğramadan sürdüğünü ortaya koyuyor (bkz. Ek I-IV).

Medreselerde karşılaşılan bu uygulamanın bir benzerini, daha doğrusu uzantısını *kadılıklara tâyin* konusunda da görüyoruz. Söz konusu uygulamanın medreselerde ortaya çıkmasıyla adliye ve *kaza* teşkilatında tatbik sahası bulmaya başlamasında görülen zaman paralelliği, bir taraftan umûmî Osmanlı tökezlemesinin başladığı döneme rastlaması, diğer taraftan eğitim-öğretim ve *kaza* faaliyetlerinin bir bütün olarak *ilmiye teşkilatı* içerisinde yer alması dolayısıyla, tabii görülmelidir. Hakikaten, terfi'ler ister tabii yollardan hareketle ve isterse "pâye"ler kazanmak sûretiyle olsun, medreseler ve adliye/ *kaza* teşkilatı, aynı yolun üzerindeki menziller gibidir. Adliye mekanizması içerisinde rol ve vazife alacak olanların, esas olarak bir takım medrese kademelerini geçerek buldukları yerlere ulaşabilmeleri keyfiyeti, "pâye"li tâyinlerin medreselerde ortaya çıkışıyla, kadılıklarda ortaya çıkışı arasındaki çakışmayı anlaşılır kılmaktadır.

Bu bakımdan, "pâye"li tâyinler medreselerde nasıl XVI. yüzyılın ikinci yarısından ve bilhassa bu yüzyılın sonlarından itibaren tatbik sahasına çıkıyorsa, aynı tür tâyinlerin *kaza* teşkilatında ortaya çıkması ve gitgide yaygın bir uygulama halini alması da aynı zaman dilimine tesadüf etmektedir. XVII. yüzyılın başlarında tek-tük karşımıza çıkan "pâye"li kadı tâyinleri, yüzyılın ortalarına doğru hızlanmakta, XVIII. asırda ise umûmî bir uygulama haline dönüşmektedir. Bunda, Osmanlı fetihlerinin artık durmasının ve medreselerdeki mütad hizmet sürelerini veya kademelerini geçerek *kadı* olmak isteyenlerin gelebilecekleri mevki'lerin yetersiz hale gelmesinin de büyük rolü olsa gerektir. Kadılıkların sayıları sınırlı, *kadı* olmak isteyenlerin sayılarının ise fazla olması, taliplerin ya buldukları mevki'de bir üst kadılığın pâyesini almalarına veya daha müderrisen, hiç *kadı* olmadan *kadılık pâyesi* edinmelerine yol açmıştır²⁶. XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca bu tür örnekler bol bol rastlamak mümkündür. Önceleri, sadece *tekâ'üd* muâmelelerinde rast-

²⁶ Kadıların *hareketleri* (=tâyinleri) ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 87-103.

lanan bu “pâye” tevcihleri, bilâhare bilfiil aktif vazîfeler hâline dönüşmüştür²⁷. Meselâ, ünlü tarihçi Şeyhülislâm Hoca Sa’dü’l-dîn Efendi’nin oğlu Şeyhülislâm Es’ad Efendi (ölm. 1034/1624-25), daha sonra yeniden aktif vazîfe alacak olmakla birlikte, 1004 (1595-96)’te Edirne kadısı bulunduğu bir sırada “*Anadolu Sadâreti pâyesi*” ile mütekâid olmuştu²⁸. Bazı medreselerde müderris olarak çalıştıktan sonra 1017 (1608)’de Sahn müderrisliğine ulaşan Mevlânâ Muslihü’l-dîn (ölm. 1020/1611) adlı bir başkası, 1018 (1609)’de “*Kudüs-i şerîf pâyesiyle vazîfe-i tekâ’üd*” edinmişti²⁹. Mevlânâ Kâsım (ölm. 1034/1624-25) adlı başka bir müderris ise, 1025 (1616)’te “*Emîr Ali Efendi mahlûlünden*” *nakîbü’l-eshrâfı*ğa getirilmiş, bu vazîfede iken kendisine “*Mekke-i Mükerreme* (kadılığı) *pâyesi*” ikrâm edilmiş, daha sonra da “*İstanbul kazâsı i’tibârı ile ihtirâm*” olunmuştu³⁰. Keza, Mevlânâ Abdü’l-latif (ölm. 1036/1626-27) isimli bir başkası, 1034 (1624)’te “*İzmir* (kadılığı) *pâyesiyle tekâ’üd*”e ayrılmıştı³¹. Bu tür *pâye* tevcihlerini birer *ikrâm* olarak görmek de mümkündür ve bu *ikrâmları*, sırf emekli olan kişilere sıkıntısız bir hayat te’minî arzûsu ile te’lif etmek de kanaatimizce pek tatmîn edici gözükmemektedir.

İlmiye zümresine mensup hatırlı kişileri taltîf etmek de dahil, aşağıda gözden geçirilecek olan başka bir takım mülâhazalarla, biri “*pâye*” olmak üzere iki vazîfenin bir kişinin uhdesine verildiği çok sayıda örneğe rastlanmaktadır: Çeşitli medreselerde bulunduktan sonra Sahn’a ulaşan, bilâhare Edirne kadısı olan Seyrek-zâde Seyyid Yunus Efendi (ölm. 1062/1652), 1057 (1647) yılında “*Anadolu kazaskerliği pâyesi zamîmesiyle Nakîbü’l-eshrâf*” olmuş, bilâhare aynı vazîfede iken kendisine *Rûmeli kazaskerliği pâyesi ihsân* olunmuştu³². “*Vükelâ-yı devlete müfevvaz ve muhtas olan umûra müdâhale*” ettiği ithâmıyla idâm olunan eski Sahn müderrislerinden Şâmî Nu’mân

²⁷ Siyâsî kadrolar arasında yakınları veya çevreleri bulunan bir kısım insanların, son buldukları mevki’lerle mütênâsip olmayan bir maddî imkân ile takviye olunmalarına yönelik uygulamalara günümüzde de sık sık şahit olunmakta ve hiç de hakları olmadığı hâlde, bâzi kimselerin emekliliklerine az bir süre kala “danışmanlık”lar gibi üst mevki’lere tâyin edilmek suretiyle, üst derecelerden emekli olmalarına imkân sağlandığı pekâlâ görülebilmektedir. Çeşitli bakanlıklarda, bakanların yüzlerini bile gördükleri şüpheli olan onlarca danışman bulunması da bu tür taltîfler cümlesinden olsa gerektir.

²⁸ *Azâyi*, a.g.e., II, s. 690.

²⁹ *A.g.e.*, II, s. 551.

³⁰ *A.g.e.*, II, s. 693.

³¹ *A.g.e.*, II, s. 706.

³² Şeyhî Mehmed Efendi, a.g.e., I, s. 202.

Efendi (ölm. 1069/1658-59), 1059 (1649)'da "Kudüs pâyesi zamîmesiyle" Kayseri kadısı tâyin edilmişti³³. Bostan-zâde Ebûbekir Efendi (ölm. 1083/1672), 1080 (1669-70)'de "Kudüs pâyesi" ile Eyüp kadısı olmuştu³⁴.

Yukarıdan beri verilen örnekler ve bu uygulamaların XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkarak gittikçe artan bir şekilde yaygınlaşması ne manaya gelmektedir?

Bize göre, bu tür uygulamaları, sadece eğitim-öğretim müesseseleri etrafında olup biten basit hadiseler, sıradan uygulamalar ve sırf müderrisleri *gönüllemek* için başvurulmuş mütad terfî vasıtaları olarak görmek pek mümkün değildir. Bu tür uygulamaların böyle bir değerlendirmenin çok ötesinde manaları olması gerekir. Nedir bu manalar? Bu konuda, bir takım tahminlerin ötesinde, şimdilik kesin verilere sahip değiliz. Bu sebeple, aşağıdaki değerlendirmeler ve mütalaalar, burada tartışılan meseleyi anlamaya yönelik düşünce egzersizleri olarak da görülebilir:

Burada tartışılmakta olan uygulamanın ortaya çıkış dönemi ile, Osmanlı Devleti'nin içtimâî, iktisadî siyasî ve askerî durumunda görülen sarsıntuların aynı döneme rastlaması tesâdüfî olmamalıdır. Bu dönem, belirtildiği üzere XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarıdır. Dönemin belirtilen yönlerden hususiyetlerine ana hatlarıyla baktığımızda şunları görürüz: Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren hissedilir bir durgunluk içine girmiştir. Yüzyılın sonlarına kadar askerî sahada birtakım başarılar elde edilmişse de, bunlar katlanılan külfetleri karşılayacak ölçüde *getirisi* olmayan, bilakis yoğun kaynak sarfını gerektiren başarılardır. İhtiyaç duyulan bu kaynakların halktan toplanması gerekmektedir; bu ise daha fazla vergi toplanması manasına gelir. Oysa, gelir kaynakları belli ve sabit, hatta gitgide azalmakta olan ve ekseriyetle tarımla uğraşan Osmanlı tebeasının üzerine yüklenecek ilave her bir *akçelik* vergi yükü, onun daha da huzursuz olmasına ve bu da sosyal kargaşalara yol açacaktır. Zaten, yüzyılın ortalarında, kendisini *şehzâde* mücadeleleri sırasında açığa vuran bu huzursuzluklar, ziraî eko-

³³ *A.g.e.*, I, 270.

³⁴ *A.g.e.*, I, s. 389. Benzeri yüzlerce örnekten rastgele seçilmiş birkaçı için bkz. *A.g.e.*, I, s. 320, 342, 374, 401, 429, 430, 445, 448, 471, 476, 489, 492, 498 ...; II, s. 6, 20, 21, 30, 71, 73, 126, 133, 135, 142, 144, 162, 174, ...; III, s. 490, 501, 504, 506, 507, 508, 510, 512, 515, 520, 522, 541 ...

nomiyi çoktan sarsıntıya uğratmıştır³⁵. Patlak veren isyanlarla eğitim müesseseleri bile tam bir çıkmaz ve anarşi içine yuvarlanmış durumdadır³⁶.

XVI. yüzyılın sonlarında ve bilhassa XVII. yüzyılın ilk onlu yıllarında yaşanan ve Osmanlı literatüründe “büyük kaçgun” olarak nitelendirilen göç hareketlerine de zemîn hazırlayan bu tür huzursuzluklar, devleti, kullanılabileceği her vesileyi azamî nisbette değerlendirmeye yöneltecektir. Öncelikle devletin, yönetimi altındaki insanları kontrol ve denetim altında tutması lazımdır. Bu ihtiyaç göz önünde bulundurulduğunda, eskiden beri İslâm toplulukları üzerinde fevkalade nüfuzu bulunan ulemanın, bu hususta son derece mühim rol oynayacağı da anlaşılacaktır. Esasen, Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan beri bu yönde bir gelişme görülmekle birlikte, bilhassa XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, ulemanın devlet işleriyle doğrudan alâkadar olmaya ve siyasi çekişmelerde bilhassa aktif rol oynamaya başladıkları; ülke içerisindeki umûmî itibarlarıyla mütenâsip olarak merkezî idâre nezdindeki nüfuzlarını daha da arttırdıkları görülmektedir³⁷. Bu bakımdan, Osmanlı döneminden kalma ulemanın hal tercümelerini ihtiva eden (=biyografik nitelikli) eserlerde, söz konusu siyasî çekişmelerin ipuçları olabilecek pek çok veriye rastlanması bir tesadüf eseri değildir³⁸. Böylesi bir durumda, ne pahasına olursa olsun ulemanın devletin yanında, onun eli altında ve gözetiminde tutulması; bir takım maddî menfaat ve imkânlarla bu zümrenin tatmin edilmesi gerekecektir. Başkentte sık sık patlak veren Yeniçerilerin “kazan kaldırmaları”nda, gerek devleti yönetenler ve gerekse isyancılar tarafından ulemanın desteğini elde etme ihtiyacı duyulması, Osmanlı tarihinde sık sık karşımıza çıkan bir vâkıdır. Dolayısıyla, yukarıda kısaca ele almış olduğumuz *pâyeli tâyinlerin* ardında, biz işte böyle bir zarûreti de görüyoruz. Hiç şüphe yok ki, fetihlerin durması yüzünden yeni toprakların elde edilememesi; kezâ

³⁵ Burada sözü edilen gelişmelerle ve bilhassa sosyal ve iktisadi yapıda meydana gelen değişme ve sarsıntularla ilgili olarak bkz. Şerafettin Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bâyezid Vak'ası*, Ankara 1961; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, “Celâli İsyânları”*, 1. baskı, Ankara 1971; kezâ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, 2. baskı, İstanbul 1979.

³⁶ Bu dönemde medreselerin ülke çapında nasıl bir huzursuzluk kaynağı hâline geldiğine dair bkz. M. Akdağ, “Medreseli İsyânları”, *İstanbul Üni. İktisat Fak. Mec.*, XI (İstanbul 1952), s. 361-387.

³⁷ Bu husûsta bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London 1973, s. 34, 173; kezâ, “Osmanlı İmparatorluğu”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 981; Albert H. Lybyer, *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi* (çev. S. Cılızoğlu), İstanbul 1987, s. 196-203.

³⁸ Bu husûsta en zengin mâlûmât *Şakâ'ık ve Zeyilleri*'nde bulmak mümkündür.

medreselerin sayılarının ve dolayısıyla verdikleri me'zûn miktarlarının artması; buna bağlı olarak, yükselme arzûsundaki ulemâya her zaman münhal kadro te'mîn edilememesi gibi âmilleri de dikkate almak icâb eder; ancak kanaatimizce bunların te'sirlerini tâlî ehemmiyette görmek gerekmektedir. Bu hususta asıl belirleyici faktör olarak, ulemanın devlet karşısındaki pozisyonunu ve devletin ulemaya biçtiği rolün niteliğini görmek, bize daha isabetli gözükmektedir³⁹.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlamak üzere, bu karşılıklı ilişki mekanizmasının nasıl gelişip oluştuğunu ana hatlarıyla gözden geçirmek, konuyu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Osmanlı topraklarında medreselerin nasıl kurulmaya başladığını ve bu hususta zamanla nasıl bir yapı oluştuğunu, yukarıda gözden geçirmiştik. Bu konuda verilen bilgileri burada bir kez daha hatırlamakta fayda vardır.

Gerek ilk bir buçuk asırlık süre içerisinde ve gerekse İstanbul'un alınışının ardından kurulan büyük ve itibarlı medreselerin tamamının ya sultanlar veya devletin önde gelen diğer erkânı tarafından te'sis edilmiş olmaları, yukarıda da işaret olunduğu gibi, bu müesseselerin eğitim-öğretim politikalarının belirlenmesinde ve kurucularının kendilerinden beklentilerinde son derece mühim bir rol oynarken, onların *devlet karşısındaki pozisyonlarının tesbâtinde* de belirleyici olmuş ve teşekkül eden bu yapı, hemen hemen devletin inkırâzına kadar ciddi bir değişikliğe uğramamıştır:

Medreselerin asli fonksiyonlarının *devlete ihtiyaç duyduğu elemanları yetiştirmek* olduğunu söylemek, hiç de aşırı bir yorum sayılamaz. Diğer bir deyişle, medreseler ve buralarda vazîfe alan ulemâ, öncelikle *devlete hizmet sunmak için* vardır; onun geleceğini te'minat altına alması gerekenlerden ve bu işten fiilen mes'ûl olanlardan birisi de bunlardır. XVII. yüzyılın ünlü *lâyhacısı* Koçi Beğ, ulemanın başı durumundaki şeyhülislâmlarla ilgili olarak şöyle der: "*Mukaddemâ şeyhü'l-islâm olan kimesneler, menba'ı fazl u kemâl olduğundan gayri nâtik bi'l-hakk olup, pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerine dâ'imâ nush-ı cemilden hâli olmazlardı. Ve intizâm-ı dîn ü devlete sâ'î olup ahvâl-i 'ibâdu'llâh ile mukayyedler idi.*"⁴⁰ Bu durum sâdece, şeyhülislâmlar

³⁹ Osmanlı ulemasının, devletin kuruluşundan itibaren kendisini devlet karşısında nasıl bir pozisyonda bulduğu veya devletin kendisinden ne beklediği konusunu, daha ayrıntılı bir şekilde başka bir yazıda ele almayı düşünüyoruz.

⁴⁰ *Risâle-i Koçi Beğ*, London 1277, s. 10.

için değil, bütün ulemâ için geçerliydi. Nitekim, yine Koçi Beğ'e göre, fiilî hizmet dönemi bir tarafa, azledilmiş bile olsalar, onlar "*bakıyye-i 'ömrlerin 'ilm u 'ibâdet ile ve du'â-i devlet-i pâdişâh-ı İslâm ile geçürürler idi ...*"⁴¹ Ve, varlıkları devlet ile kâimdi. Çünkü, medreselerden me'zûn olanlar -en alt seviyedeki bir *câmi müezzininden en üst seviyedeki şeyhülislâma* kadar bütün *ilmiye* mensupları-, bir vesîleyle *devlet me'mûru* idi. Ancak hemen belirtelim ki bu *me'mûriyet*, bugün anladığımız manada bir me'mûriyet değil, patri-monyal yönetim mantığının gerekli kıldığı ve hükümdârın, sâdık tebeasına *lüt u ihsân* ettiği bir me'mûriyetti. Bu *me'mûrlar* -halkla ilişkileri nasıl olursa olsun-, me'mûriyetleri hükümdarın bir lütü ve ihsânı olduğu için, esasta hükümdarla onun tebeası durumundaki kitleler arasında daha ziyade hükümdar lehine çalışan bir aracı mevki'inde bulunuyorlardı; dolayısıyla aynı zamanda bir *devlet adamı* idiler. *Halkla devlet* söz konusu olduğunda, önceliği tabii olarak mensup oldukları tarafa, yani *devlete* vermek durumundaydılar. Çünkü, *halka* karşı değil, kendilerini *me'mûr* eden hükümdara karşı sorumlu idiler. Yetiştirildikleri müesseseler -medreseler- *vakıf* esprisi ile ayakta duran, ihtiyaçları *vakıflar* kanalıyla karşılanan kuruluşlar olsalar dahi, söz konusu vakıfların da hükümdarlar -devlet- tarafından *tahsîs* edilmiş olması⁴², diğer bir deyişle maîşetlerini karşılayan iktisadî kaynakların hemen bütünüyle devletin kontrolü altında bulunması⁴³, kendilerine aynı zamanda tabii bir *minnet* hissi ve mes'ûliyet duygusu yüklüyordu. Bu mes'ûliyet, onlara başka mükellefiyetler de tahmil ediyordu: Üzerlerinde büyük nüfûz te'sîs ettikleri kitleleri, mümkün mertebe kendi *metbû'*larının arzûları istikametinde yönlendirme; geniş kitleleri kontrol etme ve böylece hükümdarların yönetimlerini kolaylaştırma. Bu mükellefiyetler, yine devlet kademelerinde vazife alınarak yerine getirilir; ya bir *câmi* kürsüsünde ve minberinde vaaz edip hutbe okuyarak, ya bir medrese *rahlesinde* ders vererek, ya bir şehirde *müftû* olarak, ya bir *kazanın kadılığı*nda bulunularak veya başka bir şekilde bir hizmet yürütmek sûretiyle ifâ olunabilirdi. Bu hizmetler sırasında takınılan ta-

⁴¹ Aynı yer.

⁴² Dikkate değer ve itübâr edilir bütün büyük medreselerin sultanlar tarafından kurulduğu ve yine onlar tarafından gerçekleştirilen *tahsîs kabilinden vakıflarla* finanse edildikleri unutulmamalıdır.

⁴³ Bu tahsislerin *sahih vakıflardan* farklı olduğunu ve dolayısıyla her an başka bir *cihete tahsîs* edilebileceğini unutmamak gerekir. (Sultanlar tarafından gerçekleştirilen *tahsîs* nitelikli vakıfların hukûkî durumu ve bu konuda Şeyhülislâm Ebussuud Efendi tarafından verilmiş olan bir *fetvâ* için bkz. A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikaunda Vakıf Müessesesi*, TTK yay., Ankara 1988, s. 444-451).

vırlar ne olursa olsun, ne ölçüde hakka ve adalete riayet edilirse edilsin, netice itibariyle değişen bir şey olmamaktaydı ve kendileri birer *me'mûr* olarak öncelikle hükümdara karşı sorumlu idiler.

Şunu da hemen ifade etmelidir ki, böylesi bir durumda söz konusu *me'mûrlar* hükümdara ve dolayısıyla devlete ne kadar bağımlı ve muhtaç iseler, aynı şekilde hükümdar ve dolayısıyla devlet de kendilerine o ölçüde bağımlı ve muhtaçtı. Çünkü, *hükümün* büyük bir kısmını ancak onlar kanalıyla yürütebilmekte; siyasî, askerî, adli-kazâî ve dîni sahada ve hatta maarif alanında onlar eliyle iş görebilmekte idi; onlar aynı zamanda devletin -ve hükümdarın- gören gözü, işiten kulağı, düşünen akli durumundaydılar.

Osmanlı siyasî, sosyal ve kültürel hayatını göz önüne getirdiğimizde, söz konusu *me'mûrların* eğitimlerini tamamladıktan sonra, devlet mekanizmaları ve mevki'leri dışında hizmet arz edebilecekleri ikinci bir cihetin olmadığını görürüz. Bu durum, devletle kendileri arasında kelimenin gerçek manasıyla bir *bağımlılık* meydana getirmiştir; bu sebeple de Osmanlının bürokratuleması kendisini devletten ve devlet kapısından uzakta asla düşünemezdi; onun velî-i ni'meti devlet, ekmek kapısı devlet, halk nezdinde gördüğü saygı ve itibarın kaynağı -belirli ölçüde- devletti; çünkü kendisi *devletlü* idi. O kadar *devletlü* idi ki, zaman içerisinde mütad bir uygulama hâlini alan *azil* hâdiseleri veya uzunca bir süre bir vazîfeye getirilmemek, onun için en büyük ıstırap kaynağı hâline geliyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz biyografik nitelikli eserlerde, hayat hikâyeleri verilen şahsiyetlerle ilgili olarak sık sık '*azl acısını tatmadı*' türü ifadeler, bunun en açık delilidir. Meselâ, Sahn müderrislerinden Mevlânâ Mehmed (ölm. 995/1587)'den söz edilirken, "*Ebu's-su'ûd Efendi-zâde Mehmed Çelebi'nün i'âdesinden mülâzemetle ser-efrâz ve rû-be-râh-ı menâzil-i nişib ü firâz-ı devr ü dirâz olmağla Uzunca-ova merhalesinde çille-keş-i intizâr ve riyâzat-ı erba'in ile ümid-vâr-ı eltâf-ı Kird-gâr iken ...*" ifadesinden, müderrisin *Kırklı* bir medreseye tâyin edilebilmek için beklerken ne kadar sıkıntı içerisinde kaldığını anlıyoruz⁴⁴. Kezâ, Mevlânâ Ahmed (ölm. 1032/1622-23) adlı başka bir müderrisin hâl tercümesinde de benzer ifâdelerle karşılaşırız: "(Bin) *yirmi bir Zi'l-ka'desinde Menteş-zâde yerine Hançeriyye pâyesine terfi' kılındı. Yigirmi beş Ramazân'ında 'azl olup medrese-i mahlûle Abdu'r-rahmân Efendi'ye ihsân olundu. Nice zamân*

⁴⁴ Atâyî, a.g.e., I, 297.

*mümtehen ü mehân ser-gerdân-ı vâdî-i hırmân olup sınıfı 'ulemâda dahîl mecâlis ve mehâfilde hakîr ü zelîl ... olmuşıdi.*⁴⁵"

Bu örnekleri çoğaltmak kolay olmakla birlikte, mesele bu değildir. Bizim altını çizmeye çalıştığımız husus, bu çift taraflı *bağımlılığın*, devletin ulemayı, ulemanın da devleti her zaman yanında görmek istediği sosyal ve siyasi bir ortam hazırlamış olmasıdır. Dolayısıyla, her hâlükârda, devletin ulemayı kendisine muhalif ve gayr-i memnun bir pozisyona itmemesi, ulemanın sürekli kontrol ve el-altında tutulması, onun zaman zaman hırçınlıklarına ve kaptislerine katlanması, -muhalefete geçtiği takdirde devletin, diğer bir deyişle patrimonyal hâkimin başına açacağı gâileler düşünülürken- lazım ve hatta elzemdi. Yukarıda işaret olunduğu üzere, XVII. asırdan itibaren sık sık karşılaşılan Yeniçeri ayaklanmalarında, ulemânın desteğinin ne kadar ehemmiyetli hale geldiği, devleti yönetenler tarafından da çok iyi biliniyordu. Öyleyse, her ne pahasına olursa olsun bu zümre, yöneticinin yanında ve hizmetinde tutulmalı ve onun halk üzerindeki etkisinden ve nüfuzundan faydalanılmalı, bu sebeple kendisine birtakım tâvizlerin verilmesinden kaçınılmamalı idi... Bürokrat-ulemâ için de aynı şey söz konusu idi. Diğer bir deyişle, o, devletten uzakta kaldığı, daha doğrusu devlete ait bir mevki'de bulunmadığı takdirde kendisini çıplak gibi hissetmekte, dolayısıyla nefsinin onunla özdeşleştirmekte, kendisini onun sahibi olarak görmekte ve böylece istikbâlini onunla veya müesses nizâmı korumakla te'minat altında tuttuğuna inanmaktaydı. Devletin *hükümdarın mülkü* olduğuna inanılan bir devirde, ulemanın münhasıran ilmî hakikatleri ön plânda tutmak, diğer bir deyişle sadece *âlim* ve *aydın* kimliği ile ortaya çıkmak yerine, *bürokrat-ulemâ* kimliğini kabûllenmek sûretiyle daha ziyade *dîn ü devlet* maslahatını gözeten birisi olarak karşımıza çıkmasının mühim bir sebebi de bu olmalıdır.

Bütün bu mülâhaza ve değerlendirmelerle, ne ulemanın devlete hizmet arzının ve ne de devletin ulemeden faydalanmasının yanlış olduğunu söylemek istiyoruz. Burada vurgulamak istediğimiz husus, Osmanlı tarihi boyunca, ulemanın fikren, ilmen, zihnen ve hattâ amelen devletin yönetim anlayışı ve mekanizmaları ile sıkı bir ilişki içerisinde bulunduğu, bir bakıma kendisini onunla özdeşleştirdiği ve böylece tipik bir *bürokrat* haline geldiğidir. Bu du-

⁴⁵ *Ag.e.*, II, 668.

rum ilmen, fikren, zihnen müstakil ve kendi ayakları üzerinde duran; gerektiğinde birtakım aksaklıkları ciddî bir şekilde tenkîd edebilen aydın zümresinin yeterince yetişmemesinin de bir sebebi olarak görülebilir ki, aynı şey bugün için de geçerlidir.

Binaenaleyh, bu tür değerlendirmeler bir ölçüde subjektif gözükse bile, bize öyle geliyor ki, Osmanlı döneminde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlanan ve gitgide yaygınlık kazanan, gerek eğitim sahasında ve gerekse adliye mekanizmasında sık sık karşımıza çıkan *pâyeli* tâyinleri, bir de bu cihetten ele almak ve değerlendirmek faydalı olacaktır.

EKLER(*)

I

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnü'l-emin, Tevcihat, Nr. 1275:

“Ma'rûz-ı dâ'ileridir ki,

“Sahn müderrisi Mustafa Efendi Fethiye'de İsmihan Sultan medresesine İbtidâ-i Altmışlı ile, yerine Mûsıla-i Sahn ile İbrâhim Paşa-yı Cedîd müderrisi Süleymân Efendi Sahn'a, yerine İkinci Dâhil ile Hacı Hasan-zâde müderrisi İsmâ'il Efendi Mûsıla-i Sahn ile, yerine İkinci Dâhil ile Mi'mâr Sinân müderrisi Tâhir Mehmed Efendi Mûsıla-i Sahn ile, yerine İbtidâ-i Dâhil ile Neccâriye müderrisi Ahmed Efendi İkinci Dâhil ile, yerine İkinci Hâric ile Hurremiye müderrisi e's-Seyyid 'Abdu'llah Efendi İbtidâ-i Dâhil ile, yerine İbtidâ-i Hâric ile Baba-zâde ma'a Dersiyye-i Halîl Ağa müderrisi 'Abdu'llah Efendi İkinci Hâric ile, yerine Kırkdan ma'zûl İbrâhim Efendi İbtidâ-i Hâric ile.

Sahn müderrisi Feyzu'llah Efendi Fethiye'de Sinân Paşa medresesine İbtidâ-i Altmışlı ile, yerine Mûsıla-i Sahn ile Ülâ-yı Husrev Kethudâ müderrisi Hüseyin Efendi Sahn'a, yerine İkinci Dâhil ile Fâtuma Sultan müderrisi Yûsuf Efendi Mûsıla-i Sahn ile, yerine İbtidâ-i Dâhil ile Bali Efendi müderrisi 'Ömer Efendi İkinci Dâhil ile, yerine İbtidâ-i Dâhil ile Dâmâd Efendi müderrisi Ahmed Efendi İkinci Dâhil ile, yerine İkinci Hâric ile 'Abdu'r-rahman Paşa müderrisi Halîl Efendi İbtidâ-i Dâhil ile, yerine İbtidâ-i Hâric ile Dersiyye pây-zen Yûsuf Paşa müderrisi Mehmed Efendi İkinci Hâric ile, yerine Kırkdan ma'zûl 'Ali Efendi İbtidâ-i Hâricile.

İbtidâ-i Dâhil ile Bâzergân-başı Ahmed Efendi Etmekci-zâde medresesine İkinci Dâhil ile, yerine İbtidâ-i Dâhil ile ... Mahmûd Ağa müderrisi Ahmed Efendi İkinci Dâhil ile, yerine İkinci Hâric ile Yûsuf Paşa müderrisi Hüseyin Efendi İbtidâ-i Dâhil ile, yerine İbtidâ-i Hâric ile Ahmed-i Yorgânî müderrisi Mehmed Efendi İkinci Hâric ile, yerine Kırkdan ma'zûl Ahmed Efendi İbtidâ-i Dâhil ile.

[...]

(*) Farklı dönemlere ait aşağıdaki 4 adet vesikanın tamamı değil, örnek oluşturması açısından her birinin sadece bir kısmı verilmiştir.

Ve İbtidâ-i Altmışlı ile Bayram Paşa müderrisi Mehmed Efendi yerinde İkinci Altmışlı i'tibâr buyurulup 'inâyet buyurulmak recâ olunur.

Mine'd-dâ'î el-fakîr Mehmed 'ufiye 'anh.

Sahh,

Tertûbleri üzre tevcîh olmak buyuruldu. Fî 19 C. sene 1115(1703)."

II

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet, Maarif, Nr. 6087:

"Ma'rûz-ı dâ'î-i devletleridir ki,

Medrese-i Dâru'l-hadîs-i Süleymâniye Süleymâniye müderrisi 'Abdu'r-rahman Efendi-zâde 'Ali Rızâ Efendi dâ'ilerine, yeri Hâmise-i Süleymâniye ile Cedîde-i Nûr-ı 'Osmânî müderrisi Mehmed-i Mekkî Efendi dâ'ilerine, yeri Mûsıla-i Süleymâniye ile Şâhzâde müderrisi Tokatî Mustafa Efendi dâ'ilerine bâ-Hâmise-i Süleymâniye, yeri Mûsıla-i Süleymâniye ile Kalender-hâne müderrisi Hamza-zâde Hâfız İbrâhim Efendi dâ'ilerine bâ-Hareket-i misliyye, yeri Mûsıla-i Süleymâniye ile Mahmûd Paşa müderrisi Yahyâ-zâde İbrâhim Efendi dâ'ilerine bâ-Hareket-i misliyye, yeri Mûsıla-i Süleymâniye ile Pîrî Paşa müderrisi Sa'îd Efendi-zâde İbrâhim Nedim Efendi dâ'ilerine bâ-Hareket-i misliyye, yeri Hareket-i Altmışlı ile Gâzî Turhan der-Cisr-i Ergene müderrisi 'Osman Efendi hazretleri mahdûmu e's-Seyyid Mehmed Kâmil Efendi dâ'ilerine bâ-Mûsıla-i Süleymâniye, yeri İbtidâ-i Altmışlı ile Ahmed Paşa der-kurb-ı Sultan Selîm müderrisi Hâşim-zâde e's-Seyyid 'Abdu'llah Efendi dâ'ilerine bâ-Hareket-i Altmışlı, yeri Sahn müderrisi Fetvâ Emîni Ebûbekir Efendi birâderi Müsevid 'Ömer Efendi dâ'ilerine bâ-İbtidâ-i Altmışlı, yeri Mûsıla-i Sahn ile Yarhisâr müderrisi Kefevî Mehmed Efendi-zâde Ahmed Necîb Efendi dâ'ilerine, yeri Hareket-i Dâhil ile Sâniyye-i Ken'ân Paşa müderrisi Gîlânî-zâde e's-Seyyid 'Abdu'l-latif Efendi dâ'ilerine bâ-Mûsıla-i Sahn. Ve Dersiyye, der-câmi'-i Meydancık 'an-vakf-ı Mustafa Ağa, İbtidâ-i Dahil ile Dersiyye-i Hâce Fâtuma Hâtun müderrisi 'Alâ'iyeli 'Abdu'l-Me'men Efendi dâ'ilerine bâ-Hareket-i Dâhil; yeri Hareket-i Hâric ile Dersiyye-i 'Abdu'l-kâdir, der-câmi'-i Zeyrek, müderrisi Kebîrî-zâde e's-Seyyid 'Abdu'r-rahman Efendi dâ'ilerine bâ-İbtidâ-i Dâhil; yeri İbtidâ-i Hâric ile Dersiyye, 'an-vakf-ı Emetu'llah Hâtun, müderrisi Kebîrî-zâde e's-Seyyid Mehmed Nûru'd-dîn Şe-

ref Efendi dâ'ilerine bâ-Hareket-i Hâric; Medrese-i Süleymâniye Hâmise-i Süleymâniye ile Süleymâniye, der-Çorlu, müderrisi Esîrî dâmâdı Yahyâ Efendi dâ'ilerine; yeri Mûsıla-i Süleymâniye ile Cedîde-i el-Hâc Beşîr Ağa müderrisi Samakolî (?) Hasan Efendi dâ'ilerine bâ-Hareket-i misliyye; yeri Mûsıla-i Süleymâniye ile Kılıç 'Ali Paşa müderrisi Yahyâ Paşa imâmı Hâfız Mehmed Sadık Efendi dâ'ilerine bâ-Hareket-i misliyye; yeri Mûsıla-i Süleymâniye ile Nişâncı Paşa-yı Cedîd müderrisi Bükâ'î-zâde Ahmed Efendi dâ'ilerine bâ-hareket-i misliyye; yeri Hareket-i Altmışlı ile Debbâğ-zâde müderrisi Mollâ-zâde Mehmed Efendi dâ'ilerine bâ-Mûsıla-i Süleymâniye; yeri Sahn müderrisi Müsevid Mustafa Efendi dâ'ilerine bâ-İbtidâ-i Altmışlı; yeri Mûsıla-i Sahn ile Kirmâstî müderrisi Başmakçı-zâde e's-Seyyid Mehmed Selîm Efendi dâ'ilerine; yeri Hareket-i Dâhil ile Dersiyye-i İsmâ'îl Efendi, der-câmi'-i el-Hâc Hasan-zâde, müderrisi 'Âuf Efendi rebîbi Süleymân Efendi-zâde Feyzu'llah Efendi dâ'ilerine bâ-Mûsıla-i Sahn; İbtidâ-i Dâhil ile Dersiyye-i el-Hâc İlyâs müderrisi Erzurumî Müsevid Hâfız Mehmed Efendi dâ'ilerine bâ-Hareket-i misliyye; ve Dersiyye, der-Mescid-i Bıçakçı 'Alâ'ü'd-dîn 'an-vakf-ı e's-Seyyid el-Hâc Mehmed, bâ-Hareket-i Hâric ile Dersiyye, der-Câmi'-i Mahmûd Paşa 'an-vakf-ı Çukacı el-Hâc Ebûbekir Efendi müderrisi Tokatî Mustafa Efendi dâ'ilerine bâ-İbtidâ-i Dâhil; yeri İbtidâ-i Hâric ile Dersiyye, der-câmi'-i Sultân Mehmed 'an-vakf-ı Kırîmî 'Abdu'r-rahîm Efendi Yahyâ Mollâ-zâde Mehmed Sa'îd Efendi dâ'ilerine bâ-hareket-i Hâric [...] tevcîh buyurulmak mercûdur."

e'd-Dâ'î Dürri-zâde Mustafâ, 'ufiye 'anh.

Sahh,

İşâretleri mücebince tevcîh olunmak buyuruldu. 14 M(uharrem) sene (1)177 [1763]."

III

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnü'l-emin, Evkâf, Nr. 7901:(**)

(**) Bu belgede geçen târihler, hicrî 1197 ilâ 1209 (1782-83 ilâ 1794-95) yılları arasına âittir.

Medâris-i Hareket-i Dâhil, Der-Burûsa

Şücâ'iyye: Na'lbûr-zâde İsmâ'il Efendi'ye tevcîh, fi 11 Câ., sene 197 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, fi 10 C. sene 205).

Hâce Menteş: Levhî-zâde e's-Seyyid Mehmed Sa'id Efendi'ye tevcîh, fi 11 Câ., sene 197 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, fi 21 C., sene 204).

İklîm (?) Şâh: Sa'dî-zâde Abdullah Efendi'ye tevcîh, fi 11 Câ., sene 197 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, fi 22 Câ., 204).

Sabbâğ Hayrû'd-dîn: Ahmed Ağa-zâde Hüseyin Efendi'ye tevcîh, fi 11 Câ., sene 197 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, 27 Râ., sene 205).

Hâce Bahrî: Hâdî-zâde e's-Seyyid Mehmed ... Efendi'ye tevcîh, fi 26 S., sene 198 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, fi 13 C., sene 206).

Ebû İshak Kâzrûnî: Abdî-zâde e's-Seyyid İbrâhîm Efendi'ye tevcîh, fi gur-re-i R., sene 198 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, 9 C., sene 205).

Hâce Ni'metu'llah Efendi: İmâm-zâde İsmâ'il Efendi'ye tevcîh, fi 11 Câ., sene 201 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, fi 6 C., sene 206).

Sânîyye-i Sûfî Sinân: e's-Seyyid Mustafa Efendi'ye tevcîh, fi 6 Ş., sene 201 (Yerinde *Mûsıla-i i'tübârî* verilmiştir, 27 Râ., sene 207).

e's-Seyyid Ali: e's-Seyyid Mehmed Râşid Efendi'ş'e tevcîh, fi 6 Ş., sene 201.

Sânîyye-i Ebû İshak Kâzrûnî: Yörük-zâde Mehmed Hayyât Efendi'ye tevcîh, fi 6 Ş., 201 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, 5 L., sene 204).

Ferhâdiyye: e's-Seyyid Yûsuf Efendi'ye tevcîh, fi 14 Râ., sene 202 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, 17 Râ., sene 207).

Dersîyye-i Nişâncı Ali Paşa: Âmidî e's-Seyyid Abdullah Efendi'ye tevcîh, fi gur-re-i Râ., sene 202 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, 5 L., sene 204).

Kemâl Beğ: Haffâf-zâde Mehmed Emîn Efendi'ye tevcîh, fi 3., Ş., sene 203 (Medresesiyle *Sahn*'a gitmiştir, 26 M., sene 206).

İklîm (?) Şâh: Ders-i âmm Hâfız Ahmed Efendi'ye tevcîh, fi 22 Câ., sene 204 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, 13 R., sene 207).

Hâce Menteş: Demircili e's-Seyyid Abdu'llah Efendi'ye tevcîh, fi 21 C., sene 204 (*Mûsıla-i Sahn*'a gitmiştir, 25 R., sene 208).

Dersiyeye-i el-Hâcc Süleymân, der-Câmi'-i Kebîr: *İbtidâ-i Dâhil* ile müder-ris Kandilci-zâde Mustafa Efendi'ye yerinde *i'tibâr* tevcîh, 21 C. sene 204 (*Mûsıla-i Sahn'a* gitmiştir, 29 C., sene 204).

Dersiyeye-i el-Hâcc Süleymân, der-Câmi'-i Kebîr: e's-Seyyid Ebûbekir Efendi'ye tevcîh, 29 C., sene 204 (Medresesiyle *Mûsıla-i Sahn'a* gitmiştir, 12 R., sene 207).

Sâniyye-i Hâce Ni'metu'llah: Vardârî Şeyh-zâde Hafidî Abdu'llah Efendi'ye, 29 C., sene 204 (*Mûsıla-i Sahn'a* gitmiştir, 15 C., sene 209).

Dersiyeye-i Nişâncı Ali Paşa, der-Burûsa: Burûsavî Hüseyin Efendi'ye, 5 L., sene 204 (*Mûsıla-i Sahn'a* gitmiştir, 24 R., sene 208).

Ebû İshak Kâzrûnî, der-Burûsa: Ders-i âmm Burûsavî el-Hâcc Ebû Bekir Efendi'ye, 9 M., sene 205 (*Mûsıla-i Sahn'a* gitmiştir, 13 R., sene 209).

[...]

Medâris-i Mûsıla-i Sahn, der-Burûsa

Hüseyin Çelebi: Eşref-zâde e's-Seyyid Mehmed Safiyyü'd-dîn Efendi'ye tevcîh, fi 11 Câ., sene 197 (*Sahn'a* gitmiştir, fi 22 Câ., sene 204).

Dersiyeye-i Süleymân Paşa, der-İznik: Hasan Efendi-zâde Ali Efendi'ye tevcîh, fi 11 Câ., sene 197 (Terhîn ?, 29 C., sene 204).

Dersiyeye-i Yıldırım Bâyezid: e's-Seyyid Mustafa Efendi'ye tevcîh, fi 11 C., sene 197 (*Sahn'a* gitmiştir, fi 21 C., sene 204).

Çoban Beğ: Şeyh-zâde Hüseyin Efendi'ye tevcîh, fi 11 Câ., sene 197 (Mûmâ-ileyhe bâ-misliyye Yıldırım Bâyezid Medresesi verilmiştir, fi 21 C., sene 204; *Sahn'a* gitmiştir, 5 L., sene 204).

Leysî Çelebi: Nakîb-zâde e's-Seyyid Mehmed Efendi'ye tevcîh, fi 26 S., sene 198 (*Sahn'a* gitmiştir, fi 13 C., sene 206).

Göbekli: Mollâ-zâde Ahmed Efendi'ye tevcîh, fi gurre-i N., sene 198 (*Sahn'a* gitmiştir, fi 13 C., sene 206).

Râbi'a-i Cezerî Kâsım Paşa: el-Hâcc Eyyüb Efendi-zâde Ahmed Efendi'ye tevcîh, fi gurre-i N., sene 198 (*Sahn'a* gitmiştir, sene sitte seb'a).

Başçı İbrâhîm Efendi: Es'ad-zâde e's-Seyyid Abdu'l-hâdî Efendi'ye tevcih, fi 11 C., sene 201 (*Sahn*'a gitmiştir, 1 Zâ., 205).

Esedîyye: 'Aynı Ekber-zâde Fahru'd-dîn Efendi'ye tevcih, fi 6 Ş., sene 201 (*Sahn*'a gitmiştir, 9 M., sene 205).

Hasan Paşa: Manav-zâde e's-Seyyid Mehmed Sâlim Efendi'ye tevcih, fi 6 Ş., sene 201 (*Sahn*'a gitmiştir, 17 Râ., sene 205).

Kara Gâvî: e's-Seyyid Abdu'l-'azîz Efendi'ye tevcih, fi 14 Râ., sene 202 (*Sahn*'a gitmiştir, 15 Z., sene 207).

Lutfiyye: Eşref-zâde e's-Seyyid Mehmed Necmü'd-dîn Efendi'ye tevcih, fi gurre-i Râ., sene 202 (*Sahn*'a gitmiştir, 25 R., sene 208).

Hüseyin Çelebi: Sa'dî-zâde Abdu'llah Efendi'ye tevcih, fi 22 Câ., sene 204 (*Sahn*'a gitmiştir, 13 R., sene 209).

[...]

IV(***)

"Münhale olan Dizdâriye medresesi Hareket-i Dâhil ile Serverî Beğ medresesi müderrisi Midillülü Emîn Efendi dâ'îlerine bâ-Mûsıla-i Sahn; yeri İbtidâ-i Dâhil ile Fîrûz Ağa medresesi müderrisi Alablılı (?) 'Ali Niyâzî Efendi dâ'îlerine bâ-Hareket-i Dâhil; yeri Hareket-i Hâric ile 'Abdu'llah Şemsî-i Sivâsî medresesi müderrisi Zağferanbolulu Mehmed Zühdi Efendi-zâde Ahmed Kâzım Efendi dâ'îlerine bâ-İbtidâ-i Dâhil; yeri İbtidâ-i Hâric ile 'Atâ'îye medresesi müderrisi Ereğlili Mustafa Efendi dâ'îlerine bâ-Hâreket-i Hâric. Ve yine münhale olan 'Ali Paşa, der-Çatalca, medresesi Hareket-i Dâhil ile Dârü'l-hadîs-i 'Osmân Efendi medresesi müderrisi Hezâr-gradlı Mahmûd Hilmi Efendi dâ'îlerine bâ-Mûsıla-i Sahn; yeri İbtidâ-i Dâhil ile Hânkâh-ı Mütevekkil Efendi medresesi Ürgübî Mustafa Rüşdî Efendi dâ'îlerine bâ-Hareket-i Dâhil; yeri Hareket-i Hâric ile Sâniyye-i Ferruh Beğ medresesi müderrisi Batumlu 'Osmân Zühdi Efendi dâ'îlerine bâ-İbtidâ-i Dâhil; yeri İbtidâ-i Hâric ile Râbi'a-i Mollâ Fenârî medresesi müderrisi Karluhlu (?) Hüseyin Efendi

(***) Burada verilen metin, İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nin deposunda tasnif edilmemiş bir şekilde bulunan, bir kısmı yırtık numarasz bir defterden sırf örnek olsun diye alınmıştır.

dâ'îlerine bâ-Hareket-i Hâric. Ve yine münhale olan Müftî-zâde Hüseyin Efendi medresesi Hareket-i Dâhil ile Ûlâ-yı Sâlim Efendi medresesi müderrisi Kastamonulu İbrâhim Hakkı Efendi dâ'îlerine bâ-Mûsıla-i Sahn; yeri İbtidâ-i Dâhil ile Şehr-emîni medresesi müderrisi Aydoslu Mehmed Fevzî Efendi dâ'îlerine bâ-Hareket-i Dâhil; yeri Hareket-i Hâric ile 'Atâyî-zade medresesi müderrisi Sivash Mehmed Sa'îd Efendi dâ'îlerine bâ-İbtidâ-i Dâhil; yeri İbtidâ-i Hâric ile Ûlâ-yı Rahîmiyye medresesi müderrisi ... Hasan Efendi dâ'îlerine bâ-Hâreket-i Hâric [...] tevcîh buyurulmak mercûdur. Hurrîre fî gurre-i Zi'l-hicce'ti's-şerîfe, seneti isneyn ve 'ısrîn ve selâse-mi'eti ve elf [1322/1904]."